

Беларусь — гэта супраціўленне. У гады Вялікай Айчыннай вайны тут быў самы вялікі партызанскі рух. Беларусь — гэта трываласць. Гэта тысячы спаленых вёсак. Беларусь — гэта боль, схаваны ў паміццях... І гэта дрыжэнне ў голасе і слёзы на вачах, калі пра гэты боль пачынаюць распавядаць. Кажуць, што нават самыя «шкодныя» школьнікі, якія на ўроках зольныя вывесці з сябе любога настаўніка, калі чуюць расповеды сведкаў Вялікай Айчыннай вайны, бачаць хроніку з канцлагераў, гадзінамі гатовы гэта абмяркоўваць.

ТАПАГРАФІЯ СМЕРЦІ

Тэрыторыя Беларусі была пакрытая сеткай лагераў. Па існуючых звестках тут быў створаны 191 лагерь, 166 гэта і 68 турмаў. У верасні 1941 года адным з першых пачаў функцынаваць «Пятый полк» у Віцебску — спатачку лагерь для ваеннапалонных, а з 1943 года — і для грамадзянскага насельніцтва. Праз яго прайшоў 150 тысяч вязняў, сярод іх 75 тысяч ваеннапалонных расстрэляныя, знішчаныя катаваннямі, загінулі ў выніку хвароб, не змаглі перанесці цяжкага ўтрымання. У гэтых лагерах загінула больш за 4 тысячы жыхароў Віцебска. «Пятый полк» з'яўляўся філіяльным лагераў сям'яў, ён быў абнесены калючым дротам, а на перымтары сталі вышыі з аўтаматычнамі. «Баракі былі драўляныя, нізкія, лёгкія тылу, без століў, з цэментавымі падлогами, не ацяпляліся. Летам там немагчыма было знаходзіцца ад смуроду, скуханасці людзей, а зімой ад жудаснага холаду. Праходы паміж тропаварховымі нарамі былі вельмі вузкімі», — угадвае былы вязень гэтага лагера **Аляксандра Барысавы**. У сакавіку-красавіку 1943 года, пасля дырэктывы Гітлера аб знішчэнні партызан, лагерь пачаў запыняцца грамадзянскім насельніцтвам. «Людзі сядзелі на гэтых брыдкіх спізкіх нарах. Кармілі тады — 150 грамаў хлеба, паўлітра баланды. Перыядычна людзей выклікалі на допытны, на вочныя стаўкі, на азмаямленне з паказанымі здраднікаў. Потым выклікалі да стала, дзе сядзелі прадстаўнікі адміністрацыі лагера. Далейшы лёс залежаў ад таго, куды цёбе піхнуць — ці то ў працы бою, ці ў левы. Калі ў працы — значыць, твая сям'я — сям'я партызана ці падпольшчыка, у левы — ты спачуваў і дапамагав партызанам. Маю сям'ю адправілі ўправа, адвезлі ў Майданск, потым Асвенцім, — угадвае **Аляксандра Асвенціма**. — Далейшы лёс правага боку адначасна — грузілі на чыгуначным вакзале Віцебска ў таварныя вагоны — набівалі пацшыльняй, нават сядзець няма дзе было — і суткамі везлі ў канцлагеры смерці. Сам Гітлер казаў: «Каго не паспеем тут знішчыць, таго — да печак крэматорыя». А другі асавец, калі прыязджаў транспарт, казаў: «Вы сюды не ў санаторый прыехалі, выйцеце вам — праз дзень конаў». Астатніх вывозілі на прымусую пахельную працу бліжэй да фронту. У 1944 годзе, калі набліжаўся наф фронт, немцы вязняў, што заставаліся ў пятым палку, выгналі. Далучылі да іх людзей з дзетдамоў, з баланыі, хворых на тыф і пагналі 10 кіламетраў у Крычкі. Мэта была — зарэзаць войскі. Вязні ішлі пад адкрытым небам, елі кару, масава паміралі...»

Зараз на месцы лагера стаіць абычлік. Але колькі на Беларусі такіх не ўшанаваных месцаў...

ПЕРСАНАЛЬНЫЯ ГІСТОРЫІ

— Дня мяне —дзіцяці, якое расло ў сямі архітэктара, што з 60-х гадоў займаўся ўвеквечаннем памяці, памкчы была крыху болей, чым гэта трактвалася афіцыйна. Мы ведалі крыху болей, чым было ў афіцыйных энцыклапедыях, крыніцах, і гэта сфарміравала мяо цікаваасць да тэмы чалавека ў гады вайны, — заўважае **архітэктар Галіна Левіна**, якая разам з бацькам Леанідам Левіным працуе над стварэннем помніка, звязаных з Вялікай Айчыннай вайной. — Цікавым па стварэнні быў помнік у Гарадзі, дзе на полі знішчэнні больш за тысячы ўраўняў, Сімвал акна выпадкова праявіўся ў

размове, калі сведкі ўгадвалі, што бачылі, як іх вялі. Усе вёскі ўдзельнічала ў стварэнні гэтага помніка, людзі прывозілі камяні. Некалкі гадоў таму адкрыўся помнік у Чырвоным Беразе, ён створаны на месцы дзіцячага канцлагера, яго называюць дзіцячай Хатынню. Чырвоны Бераз стаў туршоткам да ўсведавання таго, што адбывалася вайной. Гэта гаворыць пра тое, як мала мы ведаем, як мала ведалі і пра многае можам не даведацца.

НЕ СОТНІ, А ТЫСЯЧЫ

Сёння ўсюды фігуруе дата, што ў Беларусі спалена 628 вёсак, 186 з іх не адрэдзіліся. Але гэтым жыць можна прымяняць толькі ў дачыненні да Хатыні, дзе ўвеквечана памяць 628 вёсак. У 1972 годзе былі надрукаваныя дакументы, дзе гаварылася, што ў Хатыні ўзгадваюцца не ўсе спаленыя вёскі, і вырашана было заняцца іх ушанаваннем у абласцях, раёнах. Спалена ж на Беларусі было больш за 9 тысяч вёсак (паводле статыстыкі 92000, з іх больш за 5 тысяч знішчана з насельніцтвам ці часткай насельніцтва! Такага не было ні ў адной краіне. Некаторыя вёскі гарэлі па некалькі разоў, па 3-4, а то і восем.

Зноў жа дзіва, у краіне, дзе спалена больш за ўсё вёсак, за ўвесь перыяд пасляваеннага існавання не было ніводнага спецыяльнага навуковага даследавання па гэтай тэме. А самі ўдзельнікі жыхары спаленых вёсак быццам выпадаюць з ваеннай гісторыі.

Галоўны архіваст Нацыянальнага архіва Вячаслава СЕЛЯМЕНЕУ распавядае, што ў архіўны зборнік «Трагедыя беларускіх вёсак.1941-1944 гг.» увайшоў 212 дакументаў, большасць з якіх публікуюцца ўпершыню. У асноўным гэта дакументы з Нацыянальнага архіва: дакладныя запіскі, даведкі, звесткі, спецэледамленні ЦК КП(б)Б, НКВС, мясцовых партыйных органаў, партызанскіх фарміраванняў пра значышчаныя здзеісныя нямецка-фашысцкімі акупантамі, загарды, дзёніквячыя запіскі, справядчыя розных часцей і арганізацыі вермахта, СС, паліцыі грамадзянскай акупацыйнай адміністрацыі лагера. Далейшы лёс залежаў ад таго, куды цёбе піхнуць — ці то ў працы бою, ці ў левы. Калі ў працы — значыць, твая сям'я — сям'я партызана ці падпольшчыка, у левы — ты спачуваў і дапамагав партызанам. Маю сям'ю адправілі ўправа, адвезлі ў Майданск, потым Асвенцім, — угадвае **Аляксандра Асвенціма**. — Далейшы лёс правага боку адначасна — грузілі на чыгуначным вакзале Віцебска ў таварныя вагоны — набівалі пацшыльняй, нават сядзець няма дзе было — і суткамі везлі ў канцлагеры смерці. Сам Гітлер казаў: «Каго не паспеем тут знішчыць, таго — да печак крэматорыя». А другі асавец, калі прыязджаў транспарт, казаў: «Вы сюды не ў санаторый прыехалі, выйцеце вам — праз дзень конаў». Астатніх вывозілі на прымусую пахельную працу бліжэй да фронту. У 1944 годзе, калі набліжаўся наф фронт, немцы вязняў, што заставаліся ў пятым палку, выгналі. Далучылі да іх людзей з дзетдамоў, з баланыі, хворых на тыф і пагналі 10 кіламетраў у Крычкі. Мэта была — зарэзаць войскі. Вязні ішлі пад адкрытым небам, елі кару, масава паміралі...»

Зараз на месцы лагера стаіць абычлік. Але колькі на Беларусі такіх не ўшанаваных месцаў...

Жыццёвічкі

У вясковой краме з'явілася навінка: на відным месцы вытрыкнулася бутэлька, на якой вялікімі літарамі было напісана: «Крот». Першым звярнуў увагу на навінку дзед Кузьма. — К...к...рот... быццам, — з цяжкасцю, доўга трываючы картэжам руку перад вачыма, прачытаў ён. — Крот, значыць? Што за халера такая, Маруся? Прадаўшчыца, быццам не здагадаючыся, пра што размова, пацкавалася: — Дзе? Кузьма торкнуў пальцам на бутэльку. — А-а... Ды гэта ж кратоў знішчач, атрута такая, — расступалася прадаўшчыца і вокан ні мігнуты момант. — Напісана ж: «Крот». Навічка. Ага. — У той момант, — вырашыў дзед Кузьма і палез у кіркатку па грошы. — Трэба падсыпаць першу кропам. Парылі ўвесь агарод, нягоднікі. Падай, маладзіца, бутэльку атруты, падай. Не паляніся. Я ім пакажу, кратам тым, дзе ракі зліваючы. Неўзабаве пра атруту для кратоў прадуцха ўся вёска, і бутэлькі вокангенна зніклі з крамы. Толькі на другі дзень разабраліся людзі, для чаго гэтая навінка з такім зразумелым надпісам на баку «Крот — чысціць трубы. Каналізacyjny».

Мяссяліся. Пабедвалі. Грошы ж патрачаны дарэмна. Якая ў вёсцы тут каналізацыя? У каго? Дзед Кузьма на ўсялякі выпадак папрануў прадаўшчыцу: — Ты куды глядзела? Ці табе, Маруся, абы збыць тавар, так? Прадаўшчыца схамянулася, вырачыла вочы на старога: — Ты... ты што гаворыш такое? Я ж, дзед, і на сваім агародзе бутэльку вадкасы той у нару загіла... — З вайшай навінкі!... — плоніў дзед Кузьма, націгнуў кепку на лоб і пацпыльгаў з крамы. — Хай я невуц. А вы куды глядзелі, грамацеі? Што ні кажы, а Вера — чалавек асыражоны, прабдлівы... каб не насіць пад вачыма літары, яна адразу, як толькі Пятроу трапіла кропля ў рот — для пачатку, для разгону — кідае ўсё, як ёсць у хаце, хапае падшукі, коўдур і хваецца дзе-небудзь на агародзе. Далей ад Пятра. Далей ад бяды.

Во ўжо чалавек гэты Пятроў! Выг'е! — навалыніца, грухоча і бліскача, а праспэ-

УЧОРА І СЁННЯ

У іўміхнецца: «Пенсіянер я ўсё ж малады. Выпраўлююся...»

Сход быў не зусім звычайны: калі раней, як заўсёды, кмівалі парадкам сам старшыня калгаса Яромчык, то на гэты раз усё выглядала інакш. Старшыню праводзілі на заслужаны, як кажучы, адпачынак, таму ён моўчы сядзеў у цэнтры прыздыма, раз-пораз выцяраючы ласыну асоўкай, а рый вёў янаменскі першы кандыдат на месца, якое нядваўна звывалася, Патупчлік. Апошні чарговы раз папярэў увагі і расчулена прамоўі: — Вы ўсе добра ведаеце, сладары і сладарыні, хто такі Яромчык Мітрафан Мітрафанавіч. Не мне вам казаць. Дзякуйчы! У нас ёсць, так бы мовіць, і плод, і прыклад. Ці не так, а? Так, так, сладары і сладарыні. Гэты чалавек заслужыў, каб і на заслужаны адпачынак праводзілі мы яго як паважанага, шаоноўнага чалавека і непаслэдзівага, удумлівага кіраўніка. Ці не так, а?

— Ды усё так! — выгукнуў з апошняга рада пастух Мацішонак. — Ведаем Яромчыка! Наш чалавек! Свой! — падтрымаў пастуха трактарыст Сідаронак.

Патупчыц павесляеў, яго маленькія вочкі мітусіліся яшчэ больш, і ён кіраваў іх на віноўніка ўрачыстага сходу: ага, шаоноўны, а я што табе абядаў? Не верыў! А дарэмна! Усё будзе так, як мы і задумалі. А да калгасніка звярнуўся з такімі словамі: — Таму я ўношу прапанову ўзнагародзіць Яромчыка, нашага паважанага Мітрафана Мітрафанавіча, каштоўным падарункам. Што за падарункі, пятаескоў? То скажу: гарнітур. Роч не дарэгага, а яму, пенсіянеру, спатрабіцца, самы раз будзе... Ну, хто за маю прапанову?

Прагаласавалі адзінагалосна. Гарнітуру дый гарнітур.

Назаўтра падарункі прывезлі з райцэнтра на двух грузавіках. Пастух Мацішонак і трактарыст Сідаронак бачылі, як завыхаліся дужыя хлопцы на разгрузцы. Першы зморчыўся: — А я, пень, думаю, калі галасаваў, што гарнітур той... гэта самае... трусікі... ага. — З майкай, — шморгнуў носам другі. І не адны яны так кіравалі — усе кал-

гаснікі. Акрамя Патупчыца. Яму да пенсіі, дарэчці, таксама мала засталася...

5 Яна сядзела перад ардынартарскай, скарываваючы рукі на грудзях, і кожны раз, калі праходзіў бокаў доктар, ускакала, спрабавала нешта сказаць яму, аднак не паспявала: той хаваўся за дзвярмі, ніяк не разгучыны на памкненні гэтай жанчыны. Яна паспявала вымавіць усяго адно слова: «Доктар...» І поўжр застыпае усё на тых жа дзвярах. Не дзіва строгі, мабыць, загадчык аддзялення Мядзведскі на гэты раз выглядаў суровым, непрыступным. На тое месца прычына. Калі б не было — не было б і ўсёй гэтай катавасці.

— Нічога, вы толькі не хвалойцеся. Гэта ж жыццё... Іншага вышэй няма. Да, вядзецца вашаму муму амуфтавае нагу. Інчай хвороба... — Яна не дала дагаварыць доктару, сказала надзіва спакоіна і абыякава.

— Адразаеце. Толькі потым пакіньце майго мужынічка ў сябе. У вёсцы бязногі мужык не трэба... Які з яго толькі? Лішняга валакіта.

Мядзведскі, пачуўшы такія словы, аслупяў, нават крыху разгубіўся і чамусьці спытаў, чыя губы нічога не мяняла: — Ён што ў вас, п'ніца? — Як усё... — Ё? Калоціць? — Хай бы паспрабаваў врасць... — Тады не разумею я вас, жанчына...

— развёў рукамі доктар. — Іншая справа, каб п'нтос быў. А то ж, кажэце, як усё... Мы не першы раз ампутуем ногі. І п'нічан таксама. Але ж у іхніх жонак я бачыў на тварах спачуванне, нават на вачах слёзы... — Дурныя таму што! — яна сказала даволі напеканіса.

— Выйдзіце з ардынартарскай! — падвалі тады крыху нервы Мядзведскага. — Калі ласка!

Напаслэдак жонка хворага яшчэ раз сказала: — Калекта мне не трэба. Забірайце сабе.

І выйшла.

Ёе мужу нагу амуфтавалі. Месцаў назад. Яна першы раз наведвала пасля аперацыі ў бальніцу. Былі дзеці, унукі, а яна — не... І воўс цяпер усё парывалася нешта сказаць доктару. Ён рабў выгляд, што ён не заўважае. Хоць быў па-чалавечы вельмі рады, убачыўшы перад ардынартарскай гэтую жанчыну.

Нхяй трошкі пасядзіць. Ён чакаў яе больш.

6 Ці мала з-за чаго маліць пасварыцца калі малады муж і жонка Аленчыца? Надзьмуліся. Не размаўляюць. А назаўтра ж дамовіліся пайці ў лес у грыбы. Прачнуліся яны амаль адначасова — спалі ж, вядома, на розных ложах. Пятро паставіў чайнік на пліту, пачаў глядзецца. Валенціна таксама моўчы збрала бутэрброды, унесла з кладоўкі боты — дзве пары.

— Чай піць будзець? — асыражона спытаў муж. — Буду, — адказала ціха, асабіле не падкрэпляючы прымірэння, жонка. Плі чалі моўчы. Моўчы сабраліся ў лес. У дызелі больш глядзелі ў акно.

Неўзабаве лес праглынуў іх абаіх. Першы паклікаў муж: — Валя-я! Яна адказала: — Я тут. Потым паклікала яна: — Псея-я! А потым толькі і было чуваць: «Валля-я», «Псея-я!» Ды так часта, што ўжо і радкія грывіні пачалі здзіўляцца: чаго гэта яны, як маленькія?

Васіль ТКАЧОУ.

«САПРАЎДНЫІ ТВАР ВАЙНЫ ЯШЧЭ ТРЭБА НАМАЛЯВАЦЬ»

3 **ДАВАЛАСЯ** 6, столькі напісана пра Вялікую Айчынную вайну, але яна ўсё яшчэ так і застаецца нераскраты. Ва ўсіх свая праўда пра вайну — у вайскоўцаў, вязняў канцлагераў, мірнага насельніцтва... Пра яе немагчыма расказаць з аднаго боку, толькі калі сабраць розам розныя пункты гледжання, успаміны, факты, можна ўвільч агульную карціну. Але пакуль гэтая карціна хутчэй нагадвае влікі рассыпаны пазл, дзатлі якая яшчэ трэба сабраць. Такой думкі прытрымліваюцца як многія даследчыкі, так і самі ўдзельнікі той страшнай дзеі 40-ых. Многэ застаецца па-за увагай — як пра падзвігі, так і пра пакуты людзей. Нават пра такі лагер, як Азарыч, прызнаны адным з самых жудасных канцлагераў Другой сусветнай вайны, на Беларусі амаль нічога не распа-

ведана, а колькі іншых лагераў наогул не ўзгадваецца. Некаторыя даведачныя выданні грашаць недакладнасцамі, а многія лічыць далёкі ад сапраўдных. І гэта пры тым, што пасля вайны прайшлі дзесяцігоддзі і з кожным годам сведкаў становіцца ўсё менш.

Гістарычна майстарня, якая ўтворана ў адным з дамоў на тэрыторыі б'юлога Мінскага гета, якраз і займаецца тым, што вяртае памяць пра вайну, збірае інфармацыю, робіць запіскі сведкаў, выдае кнігі і праводзіць адукацыйныя праграмы для моладзі.

Днямі ў сувязі з трагічнай датай — 70-годдзем нападу Германіі на Савецкі Саюз — тут адбылася Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Тапаграфія смерці: гета, канцлагеры і месцы прымусаванага ўтрымання на тэрыторыі Беларусі (1941—1944 гг.)»

Мемарыял беларускім дзецям — ахвярам фашызму, у вёсцы Чырвоны Бераз, дзе знаходзіўся донарскай дзіцячый канцлагер.

«Татачка, мне сёння споўнілася 15 гадоў, і калі б ты сёння бачыў мяне, то не пазнаў бы сваю дачку. Я стала вельмі худзенька, мае вочы ўваліліся, коскі мне астрылі нагала, рукі вывалілі, падобны на граблі. Калі я кашляю, з рота ідзе кроў — у мяне адбілі лёгкія...»

З ліста Каці СУСАНАІЙ з фашыскай катаргі.

населіцтва з вёсак, насельніцтва жылі ў лесе. Вёскі немцы спалілі без жыхароў. А праз некаторы час насельніцтва знішчылі ў лесе. Сёння мы вывучылі на 95 працэнтаў дакументы Нацыянальнага архіва, дзе зваўся чалавек асноўны комплекс па вайне, партызанскія дакументы, і дакументальна здолелі пацвердзіць знішчэнне дзесяці калі вёсак з 9 тысяч. Ёсць звесткі і пра вёскі, якія наогул зніклі з даведнікаў... Мэта — прыцягнуць увагу да людзей, якія перажылі такую страшную трагедыю, як знішчэнне вёскі. У вайну людзі засталіся без даху над галавой, страцілі родных, а хто яны сёння? Непацярпелыя?

АХВАРЫ НАВЫЗІМУ?

Шмат пытанняў ёсць і ў вязняў Вялікай Айчыннай вайны. Так, **Аркадзь ШКУРАН, былы вязень канцлагера Азарыч**, змагаецца за тое, каб на Беларусі быў прыняты закон аб ахвярах нацызму.

— Я з'яўляюся старшынёй ініцыятывіўнай групы па распрасцірэнні практа закона аб ахвярах нацысцкіх пераследаванняў. Група накіроўвае лісты пісьмоўна зварот дэпутатам, дзе прасіла пры карэкцыроўцы закона аб ветэранах улічыць нашы прапановы. У прыватнасці, унесці ў закон Рэспублікі Беларусь аб ветэранах раздзел аб ахвярах нацысцкіх пераследаванняў. Аднесці вязняў да ўдзельнікаў вайны. Мы прапануем лічыць былых вязняў фашысцкіх канцлагераў, турмаў, гета і іншых месцаў прымусаванага ўтрымання ахвярамі нацыянал-сацыялізму. Але заканадаўцы Беларусі вырашылі, што ў нас акупацыі Беларусі не было ахвяр нацыянал-сацыялізму, у закон упісана «некаторыя катэгорыі грамадзян пацярпелыя ад наступстваў вайны». У той жа час будзетаг вызначыў статус былых вязняў фашысцкіх лагераў і асоб,

жывезных у рабства, як ахвяр нацыянал-сацыялізму, — заўважае Аркадзь Гатровіч. — Памяць перажыўшых гэту трагедыю — у кожнай душы. Але ці запатрабавана гэта сёння? Мне здаецца, ў гэтай праблеме глыбокія карані. Яшчэ ішла вайна, а ў Мінску 12-17 лютага 1945 года адбыўся перамыц ЦК КБ (Б) з парадкам дня ад пераыважанні грамадзян у духу савецкага патрыятызму і нывасці да нямецка-фашысцкіх акупантаў. На пленуме па гэтым пытанні выступілі наркам дзяржабспекі Цінава, які заявіў, што тры гадзі акупацыі насельніцтва Беларусі было пазабалепа прававой савецкай інфармацыі і зведвала ўдзельнае лжывай фашысцкай прапаганды, таму варта звярнуць увагу на яго пераыважанне, ізольваць нядобранадзейных людзей... Вязні канцлагераў спрабавалі забіць нечалевачыя пакуты, каб не трапіць у Гулаг.

РАВЕСНІК ВАЙНЫ

У гэтым годзе **Леанід ЦЫРЫНСКАМУ** споўнілася 70 гадоў. Праўда, вайна для яго — гэта хутчэй успаміны маці дзі уласныя сны: мінула гадоў з дзесяць пасля Перамогі, а яму ўсё ніяк неміць у іх хаце.

Кожны год маці дату 22 чэрвеня чакала з жахам. Яна баялася паўтраэння. Увясце: маладая жанчына з месячым дзіцем на руках, і побач яшчэ шаціградовае дачка, кругом вайна, а яна пешчу ідзе з Рудзенска ў Мінск, — распавядае Леанід Цырынскі. — Спачатку мы былі ў Рудзенскім гета, а калі даведаліся, што будзе паргом, сышлі ў Мінск. Пасля мы сходыім з Мінска, маці дастае дакументы, што яна не яўрэйка. У моцнага вадворхшынскага марзых маўчы, што яна не яўрэйка. І мы так прыходзім ў вёску Валокі. Як ёй не калаціцца? Калі летам 1942 года яна, уліжваючы ад немцаў, лыткай наткнулася на

жонкі. Дзядуля і бабуля схавалі нашу сям'ю (16 чалавек) у склепе, а самі адмовіліся ісці ў схаванку, бо будучы ісці немцы і, калі ў хаце нічога не будзе, пачнуць шукаць і зноўдчыць усіх. На накрывку склепа яны насунулі кухонную шафу. Толькі яны паспелі гэта зрабіць, як прыйшлі немцы. Паліцыя, наш судзе, які ведаў колькі тут чалавек, немцы сказаў, што ў гэтым доме толькі двое старых. Бабулю і дзядулю вывезлі ў двор, і мы чулі два стрэлы. Са склепа вырваліся ў 4 гадзіны раніцы. Ураўняў страэльвалі з кулямётаў па мястэчкам, дзе загард былі выкапаныя равы. Пасля нас расказвалі, што ў гэтым вялікім пахаванні зямля варушылася дзён 10. Потым мы аказаліся ў Мінскім гета. Дзіцем я хадыла з працоўнай калонай, і аднойчы, калі вярнулася і мяне не сустралі маці і сястрычка, я зразумела, што іх няма ў жыцьві. І у мяне наступіла бясстрашна, я не баялася памерці. Я разам з калонай выходзіла на рускі раён, зрывава жаўтыя латы і без страху хадыла на вуліцах ваеннага акупаваанага Мінска, горада без дзяцей, жанчын, смею. Мяне падкармілі адна сям'я. Вясной 43-га мяне заўважыла жанчына: «Дзятчынка, ты, мусіць, яўрэйка». А я ёй адразу і прызналася, хоць не была падобная на яўрэйку. Жанчына сказала: «Я цябе выратую. Жыву пад Ракавам, прыехала купіць дожджык, каб выгнаць самагонку. Цябе забяру, Толькі нікому не кажы, што ты яўрэйка, нават майму мужу, а то нап'яцца і прагаворыцца. Будзець Зося!». Так Сіма Максімаўна трапіла на хутар, адкуль яшчэ адна сям'я — у нямчы да малых дзяткі. Пасля першай ночы бабка, што жыла ў хаце, учыніла скандал, калі убачыла, што дзятчынка легла спаць на лаву нагамі да іконы. Яна сказала, што нехрысція абыважоўна трыба завесці ў царкву. Праваславаньне свята адразу прызнаў у дзятчыніцы яўрэйку: «Дзіця, я пра цябе ўсё ведаю, але цябе не выдам. Я падару табе малітоўнік, маліся Богу, і Бог цбе не пакіне».

Ужо праз дзень дзятчынка ўсе малітвы ведала на памяць. З ліпеня ён здэісныі дозвіль (у 14 годзе), Ада Івануана Казей, старэйшая сястра Марата, знашла фота ў сваім сямейным альбоме. Фотаздымак ада-спалі ў Прыздыму Вярхоўнага Савета гаспадары яе не пускалі, сталіліся да яе, як да дачкі: «Я сведкаў усіх партызанскім атрадзе. Мы так крычалі ад таго, што сустрацілі, што збеглася ўсё мястэчка. Я на працягу месяца не верыла, што такі цуд здарыўся, падышодзіла яго панамаць: можа, гэта сон, ілюзія».

ЯКІ САПРАЎДНЫІ ТВАР ВАЙНЫ?

Ражысёр Юрый ГАРУЛЁУ зняў не адзін дакументальны фільм, звязаны з вайной. Так, удзельнікам канферэнцыі была прадэманавана для праглядру стужка «Маленкі астбайтар» — успаміны чалавека, які дзіцем быў пагнаны на прымусавыя працы.

«Мне шмат давялося працаваць у архівах. Безумоўна, сапраўды твар гэтай вайны яшчэ трэба намалюваць, — упэўнены ражысёр. — Вайна — гэта не толькі падзвігі, баі, а вельмі шмат і бруд, які непазбавна спадарожнічае ўсяму гэтаму. Калі б выдць усё матэрыялы, што маюцца ў нашым Нацыянальным архіве, ніводзін дэтэктыв не параўнаецца з гэтым творам. Апошняе кіно, якое я рабў, — аб сітуацыі, што адбывалася ў Заходняй Беларусі. Калі ў 43-м годзе з'явілася вядома дырэктыва нашага штаба партызанскага руху, неабходна было даваць справазду за падзвігі. У які было больш за 50 пунктаў, па ёй павіны былі даваць справаздачу партызаны:

— першыю на тэрыторыі Беларусі друкуецца дзёнік нямецкага салдата «22 чэрвеня 1941 г. Брэст. У 3.15 батарыя пачынае страляць». Перакладам дзёніка быццам салдата вермахта Эберхард Фонава савецкае рэч, якая прыводзіла да прыпсак...

МЫ НЕ ВЕДАЕМ, ШТО... «Палярэвія справаздачы часта не адпавядалі рэчаінасці. Пастанова аб узмачненні партызанскага руху прыявляла і да таго, што партызаны пачалі даваць звесткі, якія не лезлі ні ў якія рамы. Калі было дэдаена ўказанне падлічыць па усіх 199 партызанскіх брыгадах, спецатрада НКВС і спецатрадах генеральнага штаба Чырвонай Арміі, што адбывалася на тэрыторыі Беларусі, атрымалася, што ўсе рэйкі на нашай тэрыторыі былі ўзарваны да канца 42-га года. А яшчэ,